

O'RTA ASRLAR FALSAFASIDA MA'RIFAT G'OYALARINING SHAKLLANISHI

Xolova Umida Umedovna

Buxoro davlat universiteti, Islom tarixi va manbashunosligi,

falsafa kafedrası o'qituvchisi, mustaqil tadqiqotchi

E-mail: umidaxonxolova@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ma'rifat va ma'rifatparvarlik g'oyalari ijtimoiy, diniy, falsafiy va axloqiy kontekstda o'rganilib, ularning tarixiy rivojlanish jarayoni bosqichma-bosqich tahlil qilinadi. Birinchi bosqichda "ma'rifat" teologik va ruhiy tafakkur doirasida talqin qilinib, inson qalbi va ruhiy kamolotga urg'u beriladi. Ikkinchi bosqichda esa konsepsiya ilmiy, aqliy va falsafiy rivojlanish sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: O'rta asrlar, falsafiy tafakkur, ma'rifat, ma'rifatparvarlik, teologik bosqich, ma'rifiy bosqich, tariqat, Ma'rifatulloh, qalb, teosentrik ta'limot.

Abstract. The study analyzes the ideas of enlightenment and enlightener thought in social, religious, philosophical, and ethical contexts, highlighting their gradual historical development. In the first stage, "enlightenment" is interpreted within a theological and spiritual framework, emphasizing the human heart and spiritual perfection. In the second stage, the concept is considered as a form of intellectual, scientific, and philosophical development.

Keywords: Middle Ages, philosophical thought, enlightenment, enlightener thought, theological stage, intellectual stage, tariqa, Ma'rifatullah, heart, theocentric doctrine.

Аннотация. Рассматриваются идеи просвещения и просветительства в социальном, религиозном, философском и этическом контекстах, а также поэтапный процесс их исторического развития. На первом этапе «просвещение»

интерпретируется в рамках теологического и духовного мышления с акцентом на сердце человека и его духовное совершенствование. На втором этапе данная концепция рассматривается как форма интеллектуального, научного и философского развития.

Ключевые слова: Средние века, философское мышление, просвещение, просветительство, теологический этап, интеллектуальный этап, тарикат, Ма'рифатуллах, сердце, теоцентрическое учение

Kirish. O'rta asrlar tarixiy jarayonlarda "ma'rifat" tushunchasi va ma'rifatparvarlik g'oyalari bir xil mazmunda qolmagan, balki tarixiy davrda mazmunan boyib, bosqichma-bosqich takomillashib borgan murakkab ijtimoiy-falsafiy kategoriya sifatida namoyon bo'ladi. O'rta asrlarga kelib, "ma'rifat" konsepsiyasi turli xil mazmunlarda talqin qilina boshlandi. Bu davrga kelib, "ma'rifat" tushunchasi aql va ilmiy tafakkurga asoslangan rivojlanish sifatida falsafiy jihatdan talqin qilinadi, ikkinchi tomondan esa tasavvufiy jarayon sifatida qalb va ruhiy kamolot darajasi sifatida izohlanadi. Natijada "ma'rifat" konsepsiyasi diniy g'oyadan kengayib, falsafiy, axloqiy jihatlarni o'zida mujassam etgan ko'p qatlamli ijtimoiy-falsafiy kategoriya sifatida shakllandi. Ma'rifat g'oyasi qanday mazmun – mohiyatni kasb etsa, ma'rifatparvarlik ham shu talqin asosda shakllanadi. Shunga asoslanib, O'rta asrlar va Renessans davri falsafasida ma'rifat va ma'rifatparvarlik g'oyalarini ikki tarixiy – falsafiy bosqich asosida o'rganish tavsiya etiladi :

1. Teologik - ruhiy bosqich.
2. Renessans ma'rifiy bosqich.

O'rta asrlar falsafasining o'ziga xos xususiyatlaridan biri, bu davrda asosiy markazda inson va uning aqliy salohiyati, ruhiy holati ilohiylik g'oyalari bilan chambarchas bog'liq holda bo'lgan va teosentrik asosda shakllangan davrini ifodalaydi. Tasavvuf (Tasawwuf) — Islomning botiniy yoki ichki (**bāṭin**) jihatini ifodalovchi ta'limot bo'lib, u zohiriy yoki "tashqi" (**ẓāhir**) Islomdan farq qiladi. Qanday qilib ilohiy yoki ruhiy haqiqatlarni bevosita mushohada qilish ularni insoniy tartibda ifoda etuvchi qonunlarni bajarishdan farq qilsa, tasavvuf ham xuddi shunday

tarzda insoniyat taraqqiyotining muayyan bosqichiga xos shart-sharoitlar bilan bog'liq holda ajralib turadi. Tasavvuf esa o'z maqsadini o'zida mujassam etadi: u abadiy haqiqatni bevosita bilish imkonini beruvchi yo'l sifatida namoyon bo'ladi¹. [1;19]

Tasavvufda "ma'rifat" insonni o'z "men"idan ozod qilib, uni ilohiy haqiqat bilan birlashtirish jarayonini bildiradi. Bu g'oya keyinchalik G'arbdagi Renessans tafakkuriga ham bevosita ta'sir ko'rsatgan, chunki tasavvufda inson markaziy o'ringa chiqadi, ammo bu markazlik Allohdan uzoqlashish emas, balki Uning mohiyatini o'zida aks ettirish orqali amalga oshadi. Tasavvufiy tafakkur tizimida ma'rifatulloh eng oliy maqsadlardan biri sifatida qabul qilingan. Shu nuqtai nazardan, u tasavvufiy tafakkur tizimining markaziga joylashtirilgan va uning terminologiyasi hamda konseptual tuzilishi asosan shu atrofda shakllangan. Chunki tasavvufning asosiy maqsadi – ma'rifat, ya'ni Allohni bilish va tanishdir. Ya'ni, tasavvufda asosiy maqsad Ma'rifatullohdir². [2;748]

Shuningdek bu davrda asosiy, mustaqil substansiya Alloh (Xudo) bo'lib, insonning kamol topishida, ruhiy va axloqiy mukammallashuvida asosiy o'rinni egallaydi. Chunki, teosentrik ta'limotga ko'ra, borliq, inson va butun olam markazida Xudo turadi va Xudoni asosiy manba, yaratuvchi shuning bilan birga yakuniy sababchi sifatida talqin qilinadi.

G'arb tafakkurida "epistemologiya" deb yuritiladigan, ya'ni "inson bilimni qaysi manbalardan oladi?" degan savolga javob izlash faoliyati Islom ilmiy an'analarida "asbobi ilm" (ilm manbalari) nomi ostida muhokama qilinadi.

Islom olimlari nazarida bilimning uch asosiy manbai mavjud:

1. Sog'lom sezgi a'zolari,
2. Sodiq xabar (vahiy),
3. Aql.

¹ Titus Burckhardt. Introduction to Sufi doctrine. Canada. World wisdom. P.19

² Asuman ÜNAL ÖZCAN. TASAVVUF'TA MÂRİFETULLAH ANLAYIŞI. Eurasian Journal of Researches in Social and Economics (EJRSE). <http://www.asead.com/>. S.748.

Mutasavviflar esa bu manbalarga yana birini — ****ko‘ngil (qalb)****ni ham qo‘shganlar. Ularning ta’kidlashicha, riyozat va mujohada orqali poklangan, kin, hasad, kibr va riyo kabi ma’naviy illatlardan xalos bo‘lgan qalb ilohiy haqiqatlarni qabul qiluvchi va ularni aks ettiruvchi manbaga aylanishi mumkin³. [3;39]

Aql orqali olingan bilim qanchalik e’tiborli va asosli bo‘lsa, qalb orqali hosil bo‘lgan bilim ham kamida shunchalik e’tiborlidir. Ushbu bilim **ma’rifat, kashf** va **irfon** nomlari bilan ataladi. Shu bois o‘rta asr teologik - ruhiy bosqichi davridagi ma’rifat tushunchasi – inson ongi va aqlining holati emas, balki ilohiy haqiqatni anglash diniy yo‘l bilan amalga oshirilishi, qalbni poklash va ruhiy mukammallashish yo‘li sifatida ifodalanadi. Bu davrga kelib, inson haqiqatni anglash manbasi aql emas, qalbgga ko‘chadi.

Adabiyotlar tahlili. Ayniqsa, bu davr ma’rifatparvarlik g‘oyalari ko‘proq tasavvuf ta’limoti bilan uzviy bog‘liq holda tahlil qilinadi. Sufiylar uchun haqiqiy ma’rifat — bu inson qalbida Alloh nurining akslanish jarayonidir. Al-G‘azzoliy, Ibn Arabi, Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband singari mutasavviflar ilmni nafaqat zohiriy bilim, balki “ma’rifatullāh” — Allohni qalb orqali tanish darajasiga ko‘tardilar va shu bilan birga ma’rifat qalb orqali akslanadi degan tushunchani ilgari surdilar. Abu Homid G‘azzoliy ma’rifatga quyidagicha ta’rif bergan: “Ma’rifat” so‘zining istilohiy ma’nosi maxsus lug‘at kitoblarida “Yaratuvchini tanimoq, anglamoq” deya ta’riflangan. Hikmatga ko‘ra, Yaratuvchini tanish o‘zini maqsadi Haqni tanish bo‘lgan inson avval o‘zini tanimog‘i lozim⁴. [4;3] Ibn Arabiy aytadiki, Xudo haqida ham aql tili bilan gapirish mumkin, lekin aql kuchi bilan Uni bilish mumkin emas. Aql isbotni talab qiladi, dalil – tajriba bilan ish ko‘radi. Vaholanki, Xudoning borligi, zotu sifatlarini dalil orqali isbotlash mushkul. «Ma’rifat Haq tomonidan yuboriladi. Bu mening fikrim emas, balki ilohiy ilhomdir», deb yozadi Ibn Arabiy⁵. [5;]

³ MUSTAFA KARA. Tasavvuf ve tarikatlar. Yeni yūzyil – kitapligi.S.39.

⁴ A.H.G‘azzoliy. Ihyou ulumid din. T. Matbaachi. 2024. B.3

⁵ [Najmiddin Komilov. Tasavvuf. Ma’rifat va haqiqat | Xurshid Davron kutubxonasi](#)

Shu nuqtai nazardan tasavvufda ma'rifat ta'limotning markazida turadi va barcha amallar ma'rifatga erishishga qaratilgan. Sufiylar Ma'rifatullohga erishishning turli ruhiy – amaliy yo'llarini, usullarini ishlab chiqqan hamda insonni oliy tafakkuri orqali haqiqatni tushunishga undagan. Ma'rifat — bu Alloh tomonidan sufiylarga berilgan bilimdir. Ma'rifatga erishishda ikki jihat alohida e'tiborga molikdir: axloqiy poklanish va Allohning irodasiga taslim bo'lish.⁶[6;3]

Shunday qilib, o'rta asr va Renessans davri falsafasida ma'rifatparvarlik g'oyalarining teosentrik tavsifi, Islom falsafasi va tasavvufda o'zining eng yuksak darajasidagi ifodasini topgan. Bu tizimda ma'rifat — ruhiy jihatdan yuksalish, aql va qalb uyg'unligi, ilohiy haqiqatni idrok etish vositasi sifatida qaraladi. Shunday qilib, islom falsafasi va tasavvuf o'rta asr insonining ma'rifatga intilishi, uni ichki poklanish va ilohiy haqiqat bilan birlashish jarayoni sifatida talqin etgan bo'lib, bu yondashuv keyingi Renessans davri ma'naviy uyg'onishiga ham nazariy zamin yaratgan.

Muhokama. IX asr boshlariga kelib tasavvufning nazariy asoslari ishlab chiqildi, so'fiylarning amaliy, ruhiy-psixologik mashqlari, o'zini-o'zi tarbiyalash va chiniqtirish tadbir-usullari shakllandi, **tariqat, ma'rifat, haqiqat** degan tushunchalar yuzaga kelib, tasavvufning ushbu uch qismiga oid qarashlar majmui tuzildi — tasavvuf alohida ilm sifatida qaror topdi. So'fiylar dastlabki paytlarda tasavvufni nuqul siru asror, tushuntirib bo'lmaydigan holatlar, «iboraga kelmaydigan ishoratlar» deb hisoblagan bo'lsalar, bora-bora bu holatlar haqida fikr-mulohazalar bayon qilina boshlandi, so'fiyini tarbiyalash vazifasi, pir-muridlik qoidalari, odobini yaratish zarurati tug'dirdi⁷. [7;22]

Tasavvuf insonning ma'naviy kamolotga erishish yo'lidir. Bu yo'l to'rt qismga ajraladi:

1. Shariat (ma'naviy komillikning ilk bosqichi)

⁶ Yakup Pekdoğru. Bir Bilgi Olarak Süfîlerin Marifet Anlayışı. ilmî ve akademik araştırma dergisi 47.2021, s. 339-358. S.3.

⁷ Komilov N. Tasavvuf. Movorounnahr. T – 2009. B. 22.

2. Tariqat (yo'l, tasavvufning amaliy qismi). U albatta ustoz (pir, murshid) bilan egallanadi.
3. Ma'rifat (bilmoq, bu bosqichga erishgan zohid dunyoning hamma jismida, har bir voqea-hodisada Olloh irodasini, uning sifatlarini ko'ra oladi. Ammo bu hali o'zlashtirishning aql bilan bog'langan bosqichi).
4. Haqiqat (tasavvufning eng yuqori – oliy bosqichi).

Demak, o'rta asr va Renessans davri falsafasida ma'rifatparvarlik g'oyalarining teosentrik tavsifi, Islom falsafasi va tasavvufda o'zining eng yuksak ifodasini topgan. Bu tizimda ma'rifat — ruhiy yuksalish, aql va qalb uyg'unligi, ilohiy haqiqatni idrok etish vositasi sifatida talqin qilinadi. Shunday qilib, islom falsafasi va tasavvuf o'rta asr insonining ma'rifatga intilishi, uni ichki poklanish va ilohiy haqiqat bilan birlashish jarayoni sifatida talqin etgan bo'lib, bu yondashuv keyingi Renessans davri ma'naviy uyg'onishiga ham nazariy zamin yaratgan. Ma'rifatullohning qadriyatini chuqur anglagan sufiylar uni egallash yo'lida katta sa'y-harakatlar qilganlar. Ular ma'rifatni Allohning bandasiga ato etgan in'om va ne'mati sifatida baholashgan bo'lsalar-da, bu murakkab yo'lida insonning sa'y-harakat va irodasining ham nihoyatda muhim ekanligini yaxshi tushunganlar. Shu sababli ular Ma'rifatullohga erishish uchun intilishgan. Buning uchun avvalo qalblarini dunyo chang-chirg'idan tozalashga kirishgan, chunki pok bo'lmagan qalb toza narsalarning qarorgohi bo'la olmaydi⁸. [8;750] Bu davrga kelib insonlar ruhan poklanishga, qalbini isloh qilishga, shuning bilan birga nafsni tarbiyalashga e'tibor qarata boshladi. Bu davrning o'ziga xos xususiyatlardan biri, ma'rifat tushunchasi orqali inson o'zini anglab, bu g'oyalarni tarqatish vazifasini ham bajargan.

⁸ Asuman ÜNAL ÖZCAN. TASAVVUF'TA MÂRİFETULLAH ANLAYIŞI. Eurasian Journal of Researches in Social and Economics (EJRSE). <http://www.asead.com/>. S.750

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Titus Burckhardt. Introduction to Sufi doctrine. Canada. World wisdom. P.19
2. Asuman ÜNAL ÖZCAN. TASAVVUF'TA MÂRİFETULLAH ANLAYIŞI. Eurasian Journal of Researches in Social and Economics (EJRSE). <http://www.asead.com/>. S.748.
3. MUSTAFA KARA. Tasavvuf ve tarikatlar. Yeni yüzyıl – kitapligi.S.39.
4. A.H.G'azzoliy. Ihyou ulumid din. T. Matbaachi. 2024. B.3
5. [Najmiddin Komilov. Tasavvuf. Ma'rifat va haqiqat | Xurshid Davron kutubxonasi](#)
6. Yakup Pekdoğru. Bir Bilgi Olarak Sûfîlerin Marifet Anlayışı. ilmî ve akademik araştırma dergisi 47.2021, s. 339-358. S.3.
7. Komilov N. Tasavvuf. Movorounnahr. T – 2009. B. 22.
8. Asuman ÜNAL ÖZCAN. TASAVVUF'TA MÂRİFETULLAH ANLAYIŞI. Eurasian Journal of Researches in Social and Economics (EJRSE). <http://www.asead.com/>. S.750